

Крупина Віктор (м. Київ)

Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України другої половини ХХ ст.

Інституту історії України НАН України.

УДК 94 (477) [37.004.12+008:316.752] 35.08 “1956/1964”

ОСВІТНІ ПАРАМЕТРИ І КУЛЬТУРНІ ОРІЄНТИРИ ПРЕДСТАВНИКІВ ВЛАДИ УРСР ХРУЩОВСЬКОГО ПЕРІОДУ

Стаття присвячена освітньому рівню та культурним орієнтирам представників влади УРСР у другій половині 1950-х — середині 1960-х рр. Акцентується на інженерно-аграрних та педагогічних спеціальностях посадових осіб, тенденціях до матеріалізації цінностей.

Ключові слова: освітній рівень, культурні орієнтири, представник влади, хрущовська «відлига».

Культурні орієнтири виступають тими цінностями в сфері культури, що є актуальними для певного суспільства (соціальної групи) в конкретний час, є модними і затребуваними для осіб з метою упевненого позиціонування в колективі (соціумі) і задовільного самопочуття. Культурні орієнтири та освітні параметри є взаємозалежними категоріями, головну роль з яких відіграє освіта. Від її повноти, якості, спрямованості залежать духовні запити людини.

Проблеми освітніх параметрів і культурних орієнтирів представників влади хрущовської доби мають незначну й практично однобічну історіографію. В радянській історіографії констатувалася тенденція до покращення освітніх характеристик, зростання культурного рівня, що відбувалося в унісон з відповідними показниками всього радянського соціуму. Наші дослідження попереднього історичного етапу підтверджують зростання формальних показників рівня освіченості керівників, чие затвердження проходило у ЦК ВКП(б)/КП(б)У та обласних комітетах партії¹.

Розглядаючи морально-етичні характеристики партійно-державної номенклатури хрущовської доби, сучасний український дослідник П. Киридон зупиняється переважно на негативних рисах. На прикладі червеневого пленуму 1957 р. дослідник констатує цинічний прагматизм, егоїзм, підлабузництво, безпринципність, незадовільне моральне обличчя, моральну нищість більшості тодішніх керівних кадрів; хамство і брутальність М. Хрущова в останні роки його керівництва². Вочевидь, що ці негативні риси погіршувалися у міру вертикального просування службовими сходами. Перед сучасними дослідниками стоїть завдання дати повніший образ представників влади, розширивши його за рахунок

характеристики представників партійних і радянських органів обласного і районного рівня.

Протягом хрущовського десятиліття керівні кадри Радянської України підвищили свій освітній рівень. Зокрема, з 1954 по 1965 рр. кількість перших секретарів міськкомів, міськрайкомів і райкомів КПУ з вищою освітою зростає з 41 до 92%³. Серед голів міських, міськрайонних і районних виконкомів Рад депутатів трудящих цей показник збільшився з 20 до 86%⁴. Суттєве збільшення власників дипломів про вищу освіту спостерігалося і серед партійного та радянського керівництва областей. Наприклад, серед секретарів обкомів наприкінці 1962 р. вищу освіту мали майже 97%⁵. Кількість осіб з незакінченою вищою або середньою освітою пропорційно зменшувалась.

Здобуття освіти, хоча й вимірювалося у кількісних або відносних показниках, насправді мало не лише формальне значення. По-перше, період відбудови економічного комплексу дозволяв завершити процес ліквідації неписьменності, перерваний війною. У міру віддалення від війни створювалися сприятливіші умови для реального задоволення освітніх запитів громадян. По-друге, якість управлінського апарату значним чином визначала реалізацію комуністичної програми, тож прагматичні розрахунки диктували необхідність мати кваліфікованих управлінців. По-третє, необхідність мати освічені кадри була важливою з огляду на конкуренцію соціалістичної і капіталістичної систем господарювання у повоєнному світі та наявність амбітних планів «наздогнати і випередити США».

З одного боку, освіта грала помітну роль у роботі з причин безпосереднього впливу на ефективність управління і господарське становище підконтрольної території, але з іншого — при призначенні на керівну партійну посаду, по-суті, всі освоювали ази нової для них управлінської спеціальності: отримання вказівок, директив, рішень «згори» і ретрансляція їх радянським та низовим структурам. Ініціативність парткерівників була ускладнена як з огляду на зарегламентованість господарського життя, так і небажання нести відповідальність у разі власних невдалих заходів.

Освітні показники партійно-радянської номенклатури були одними з тих, якими можна було пишатися: протягом повоєнного двадцятиріччя вони невинно покращувалися щороку на кілька відсотків. Дані про питому вагу осіб з вищою освітою серед керівних кадрів вражають ще більше, якщо взяти до уваги показники освіченості усього населення республіки, а вони були надзвичайно скромними. Згідно з переписом населення 1959 р., в Україні вищу освіту мали 715 438 осіб, або 1,7% усього населення республіки, майже порівну чоловіки і жінки. Причому,

серед міських жителів обох статей кількість власників диплому про вищу освіту була майже у 5,5 разів вищою, аніж серед сільського населення⁶. З цього погляду можна говорити про упривілейованість номенклатури.

Серед отриманих спеціальностей представників влади облік вівся за вузьким переліком: чітко виокремлювалися інженери, агрономи та інші спеціалісти сільського господарства, економісти, юристи, лікарі, випускники педвузів та університетів, згодом список розширився за рахунок журналістів. Серед них домінували випускники педагогічних та інженерно-аграрних навчальних закладів. Наприклад, на початок 1965 р. серед перших секретарів місцевих партійних комітетів КПУ інженери і техніки склали 26%, спеціалісти сільського господарства — 18%, випускники педагогічних навчальних закладів — 15%. Серед голів місцевих виконкомів на той час інженерів і техніків нараховувалось 18%, спеціалістів сільського господарства 12%, випускників педагогічних навчальних закладів 15%. Лікарі, журналісти, юристи і економісти у кожній посадовій групі разом склали не більше 5%. Найбільшу питому вагу займали особи, які здобули «інші спеціальності».

Водночас, протягом усього розгляданого періоду досить високою була питома вага осіб, які закінчили «інші вищі навчальні заклади» (або ті, хто мав «іншу спеціальність»). Починаючи з 1952 р. випускники цих «інших вnz» (або мали «інші спеціальності») займали домінуюче становище на карті професій, складаючи, наприклад, серед керівників партійних і радянських органів влади бл. 30–40% осіб з вищою освітою. За логікою речей, у разі наявності значної кількості осіб певної спеціальності у статистичних звітах про склад і змінюваність кадрів було б доцільно внести її окремою графою до статистичного звіту, тоді як одиничні спеціальності (наприклад, лікарі, журналісти та ін.), можна було б оптимізувати або вилучити. Натомість, попри таку ситуацію, основна спеціальність багатьох номенклатурних працівників приховувалася. Висловимо припущення, що графа «інші спеціальності» позначала осіб, які отримали диплом про вищу освіту у вищих партійно-політичних навчальних закладах, що потребує дальшого обґрунтування.

У повоєнний період ЦК приділяв значну увагу підвищенню освітнього рівня партфункціонерів. З цією метою у країні була розгорнута мережа партійно-політичних навчальних закладів. Вища партійна школа при ЦК КПРС, Заочна вища партійна школа, республіканська партшкола при ЦК КПУ, обласні партійні школи сприяли підвищенню освітнього рівня номенклатури, переважно політико-ідеологічного спрямування. Головними навчальними дисциплінами в них були історія Комуністичної партії, політична економія і марксистсько-ленінська філософія. Незалежно від фаху і повноти освіти, кожен партфункціонер був зобов'язаний самос-

тійно вивчати «марксо-ленінське вчення». За даними П. Киридона, протягом 1945–1964 рр. понад 35 тис. комуністів УРСР закінчили партійно-навчальні заклади, бл. 8 тис. з них одержали дипломи про вищу політичну освіту⁷. Для багатьох високопосадовців партійно-політичний навчальний заклад був єдиним за життя.

Проте не варто переоцінювати якість освіти, яку отримували слухачі цих елітних партійно-політичних вишів. Постанова ЦК КПРС від 26 червня 1956 р. «Про заходи по подальшому покращенню підготовки керівних партійних і радянських кадрів», хоча і констатувала «велику проведену роботу», серед іншого відзначала віддаленість набутих знань у партійно-політичних вишах від практичних потреб. Тобто у партійних школах відбувалося профілактичне ідеологічне перезавантаження актуальних політичних установок керівних кадрів, а не підвищувався загальноосвітній рівень. Це була здебільшого формальна освіта.

Тобто пріоритети кадрової політики КПРС очевидні. Серед керівників найбільше цінувалися представники виробничих спеціальностей — інженери, техніки, спеціалісти сільського господарства. Саме у цих галузях можна було проявити себе керівником, засвідчити свою виконавську дисципліну, зарекомендувати себе сумлінним виконавцем і таким чином піднятися соціальним ліфтом на вищий щабель. Натомість, майже повна відсутність економістів і юристів серед керівників свідчила про не зовсім органічну природу господарських рішень, де домінував фактор політичної доцільності.

Які ж культурні орієнтири були визначені у СРСР? «Моральний кодекс будівника комунізму» (1961 р.) встановлював такі засади комуністичного виховання громадян СРСР як колективізм, відданість КПРС та її справі, гуманізм, пролетарський інтернаціоналізм, нетерпимість до корисливості, кар'єризму, нечесності тощо.

Вважалося, що масштабні перетворення життя суспільства, що їх провели в СРСР, дозволили змінити сутність, ідеали, запити людини, її духовні потреби. Як зазначалося в навчальному посібнику для вищих партійних шкіл, партія і соціалістичне суспільство виховали працівників нового типу: «Їх відмінні риси — висока ідейність, комуністична цілеспрямованість, відданість інтересам народу»⁸. Зрозуміло, що ці риси в першу чергу мали бути властивими для комуністів та керівників.

Якщо спробувати розшифрувати ці «особливі» риси, то вочевидь, вони включають комуністичну свідомість (тобто оцінку навколишньої дійсності крізь призму комуністичної ідеології), ідеологізацію практичної діяльності (підпорядкування праці потребам комуністичної партії), примат класових цінностей над загальнолюдськими.

При характеристиці культурних орієнтирів номенклатури важливо указати на той факт, що інформаційно-культурний простір СРСР був закритий для неконтрольованого проникнення різного роду літератури, музики, кінофільмів тощо. Влада суворо стежила за репертуаром та ідейним змістом масової продукції, відфільтровуючи «чужі комуністичній ідеології» ідеї та цінності. Публічному остракізму піддавалися ті, хто падав західному впливові (наприклад, стиляги). Останні у номенклатурному середовищі були апріорі неможливими. Попри періодичні потепління у стосунках із капіталістичними країнами, ідеологічна боротьба з ними тривала постійно. Серед актуальних стереотипів радянського інформаційного простору була теза про прогресивність усього радянського, занепад капіталістичної системи, переможну ходу соціалізму.

Культурне середовище капіталістичної Європи було закритим для самостійного ознайомлення як шляхом туристичних поїздок⁹, так і за допомогою іншомовної літератури. Останній канал був неможливий через незнання мов. В особових листках обліку керівних кадрів як правило містилася негативна відповідь навпроти питання про володіння іноземними мовами. Навіть у МЗС існувала така проблема — співробітники погано володіли іноземними мовами, необхідними для виконання службових обов'язків. Так само рідко відзначалися в особових справах факти перебування за кордоном управлінця високого рангу. Нечасті випадки знайомства із Європою спостерігалися лише в роки війни у складі Червоної армії, у повоєнний період — у складі офіційних делегацій на міжнародних заходах на кшталт фестивалів тощо. Країни «народної демократії» не могли створити конкуренції СРСР на культурному полі. Таким чином, «закордон» як джерело альтернативних комуністичній ідеології рухів, течій, цінностей був позбавлений каналів для поширення своїх «шкідливих» впливів як на громадян УРСР, так і на номенклатуру.

У Радянському Союзі декларувався егалітаризм. У країні «соціальної рівності», здобутої завдяки «найпередовішому соціально-економічному устрою», місця для багатіїв не було, вони асоціювалися з непривабливим минулим. «Простота і скромність у суспільному і особистому житті» містилася серед принципів «Морального кодексу будівника комунізму» (1961 р.), хоча інсталювалися ці установки задовго до XXII з'їзду КПРС. І це були не просто декларації, вони реально діяли. Так, згадуючи про свій перехід на посаду секретаря Новокраматорського міського комітету КПУ в 1957 р., Я. Погребняк акцентує на ідейності і безкорисливості своїх мотивів: «У той час це [робота у міськкомі партії — В.К.] вважалось почесним підвищенням, але якщо говорити про матеріальне забезпечення, про яке, щоправда, ми не думали, то воно було мізерним»¹⁰. Щоправда, слід вказати, що Яків Петрович у мемуарах всіляко відстоює мало не аскетичність номенклатури, що спростовується архівними матеріалами.

Однак людська природа, що вимагає задоволення і комфорту від життя, брала своє. Навіть високопосадовці партійних комітетів і виконкомів районного рівня і вище, які, здавалось би, пройшли достатній ідейно-політичний вишкіл, не завжди могли утриматися від зловживання службовим становищем задля покращення свого добробуту. Багато хто піддався спокусі використати значні ресурси і владу на власну користь. Наприклад, як відзначалося на засіданні бюро Хмельницького обкому партії 27 січня 1962 р. «Про серйозні недоліки в розподілі, утриманні та будівництві житла у місті Кам'янець-Подільському», на фоні дефіциту житла і невиконання планів з його будівництва, «керівні працівники міста і району ... [прізвища опускаємо. — *В.К.*], зловживаючи службовим становищем, не по своїх прибутках побудували, або придбали собі особняки корисною площею 100–150 кв. метрів». Вочевидь, не вважали це осудним інші партійні й радянські керівники міста і району, які, обурювалось бюро обкому, «не дали належної оцінки приватновласницьким тенденціям цих керівників, не притягли їх до відповідальності, тим самим показали свою безпринципність і політичну незрілість»¹¹.

Про реальне існування матеріальних спокус, що їх зазнавали громадяни країни Рад під час перебування у Європі, свідчить доповідна записка сектору ЦК КПУ по добору кадрів для Міністерства закордонних справ УРСР від 28 листопада 1958 р. «Про серйозні недоліки в роботі міністерства закордонних справ», в якій серед зауважень дипломатам називалися недостатня активність на міжнародній арені: «...Міністерство, по суті, живе від одної сесії Генеральної асамблеї ООН до наступної, а деякі його працівники тільки й думають про поїздки за кордон». І далі: «Керівництво міністерства недостатньо займається вихованням працівників у дусі партійної принциповості, скромності, організованості і чіткості в роботі не виявляє належної вимогливості до людей...»¹².

У міру утвердження своєї влади, М. Хрущов любив повторювати про різницю відмінність між сталінськими і нинішнім часом. Виступаючи 31 січня 1961 р. на пленумі ЦК КПУ він зазначав, що за 13 років роботи в Україні він лише один раз був у відпустці, коли Й. Сталін викликав його у Крим як спеціаліста з сільського господарства у ході переговорів з Клементом Готвальдом. «А в останні роки, — заявив М. Хрущов, — як літо, так керівники від малого до великого намагаються не пропустити кращий сезон купання в Чорному морі»¹³.

Політика підвищення освітнього рівня і розширення культурних орієнтирів громадян СРСР цілеспрямовано розвивалася М. Хрущовим. За час його лідерства у країні суттєво розширилась кількість культурно-освітніх установ, бібліотек, клубів, збільшили свої тиражі періодичні видання, стало доступнішим кіно. Радіо і телебачення, що входили в

життя громадян, робили їх освіченішими і сучаснішими. Ці та інші засоби суттєво підвищували середній рівень освіченості та духовні запити громадян, що підштовхувало керівників займатися самоосвітою і цікавитися культурним життям не лише в силу посадових обов'язків.

Високою була вимогливість М. Хрущова до освітнього рівня високопосадовців. Одну із зустрічей з ним на початку 1961 р. описав О. Ляшко, який обіймав посаду першого секретаря Донецького обкому КПУ. Шлях М. Хрущова в Ростов і на Кавказ пролягав через Донбас, тож обов'язком першого секретаря обкому було супроводити лідера країни територією своєї області. Зустріч з першою особою СРСР, звичайно, не могла не викликати хвилювання у першого секретаря обкому: М. Хрущов добре володів інформацією про розвиток сільського господарства, становище у вугільній галузі. О. Ляшко згадував, що «По минулим зустрічам, по виступам я вже знав про його характер, про манеру поведінки, де проривається то доброзичливість, то різкість, про його вимогливість до кадрів, особливо в частині конкретних завдань в сфері промисловості, сільського господарства, будівництва. Все це я відчував на різних нарадах і розширених пленумах ЦК, на яких мені довелося бути, чути його гострі репліки. Очевидно, відчуваючи неприязнь до загальних фраз, він драгувався, дозволяючи собі переривати промову кожного виступаючого і буквально закидати того питаннями про конкретні показники в роботі, про людей, які освоюють нову техніку і технологію, передові методи праці, пам'ять на які у нього була прекрасна»¹⁴. Окрім природнього хвилювання перед розмовою з першою особою країни, О. Ляшко переживав за зміст бесіди, адже знав, що Микита Сергійович любляв деталі і конкретну інформацію. Протягом кількох годин їх бесіди у вагоні тематичний діапазон розмови коливався від врожайності у сільському господарстві до нового устаткування у металургії, від темпів житлового будівництва до творів художньої літератури. На думку О. Ляшка, «іспит» він витримав¹⁵.

Таким чином, протягом хрущовського періоду освітні параметри високопосадовців покращились у рази. Судячи за формальними показниками, майже всі керівники партійних і радянських органів починаючи від місцевого рівня і вище мали вищу освіту. Щоправда, значний відсоток з них мав «приховану» спеціальність, за якою вочевидь, стояла партійно-політична освіта.

Стабілізація соціально-економічного розвитку та цілеспрямована політика на покращення розвитку сфери культури мала наслідком розширення культурних горизонтів радянських громадян. Бути освіченим і цікавитись новинками літератури і кінематографу стало модно. Тримати руку на пульсі сучасної літератури, кіно мусили і керівники. Водночас,

уся інформаційна сфера була суворо контролюваною, проникнута комуністичною пропагандою.

Крупина Віктор (з. Киев)

Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела истории Украины второй половины XX века, Института истории Украины НАН Украины

Образовательные параметры и культурные ориентиры представителей власти СССР хрущевского периода.

Статья посвящена образовательному уровню и культурным ориентирам представителей власти УССР во второй половине 1950-х — середине 1960-х гг. Акцентируется внимание на инженерно-аграрных и педагогических специальностях должностных лиц, тенденциях материализации ценностей.

Ключевые слова: образовательный уровень, культурные ориентиры, представитель власти, хрущевская «оттепель».

Krupina Viktor (Kyiv)

Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow of the Department of Ukrainian History in the Second Half of the 20th Century at the Institute of History of Ukraine at the National Academy of Sciences of Ukraine.

Educational characteristic and cultural samples of Ukrainian SSR officials in Khrushchev's period.

The article is devoted to educational level and cultural samples of officials of Ukrainian SSR in the second half of 1950th — in the middle of 1960th. The main attention is paid to engineering, agrarian and pedagogical professions of officials, trends of materialization of values.

Key words: educational level, cultural samples, official, Khrushchev's 'thaw'.

¹ Крупина В. Номенклатура повоєнної України: кількісна та якісна характеристика // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. — Вип. 15: На пошану доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України Віктора Михайловича Даниленка з нагоди 60-річчя від дня народження та 35-річчя наукової праці / Гол. ред. В.А. Смолій: У 2-х ч. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — Ч. I. — С. 267–275.

² Киридон П.В. Морально-етичні характеристики партійно-державної номенклатури хрущовської доби // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць / Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. — Рівне, 2010. — Вип. 19. — С. 75–84.

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 67. — Спр. 540. — Арк. 1; Спр. 541. — Арк. 1; Спр. 559. — Арк. 1; Спр. 673. — Арк. 2; Спр. 672. — Арк. 2.

⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 67. — Спр. 504 — Арк. 1; Спр. 505. — Арк. 1; Спр. 676. — Арк. 27.

⁵ Там само. — Спр. 634. — Арк.1.

⁶ Там само. — Оп. 24. — Спр. 5192. — Арк. 35, 38.

⁷ Киридон П.В. Правляча номенклатура Української РСР (1945–1964 рр.) / Монографія. — Полтава: ТОВ «АСМІ», 2012. — С. 152.

⁸ Партийное строительство / Учебное пособие. — М.: Политиздат, 1970. — С. 269, 452.

⁹ Міжнародний туризм був недоступний для громадян СРСР до середини 1950-х рр.

¹⁰ Погребняк Я.П. Не предам забвению... / 2-е изд., испр. и доп. — К.: Издательство «АртЭк», 2004. — С. 34.

¹¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5614. — Арк. 47.

¹² Там само. — Спр. 4728. — Арк. 134, 140.

¹³ Политическое руководство Украины. 1939–1989 / Сост. В.Ю. Васильев, Р.Ю. Подкур, Х. Куромия, Ю.И. Шаповал, А. Вайнер. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. — С. 264.

¹⁴ Ляшко А.П. Груз памяти: Трилогия: Воспоминания. — К.: Ид «Деловая Украина», 1997. — Кн. II: Путь в номенклатуру. — С. 417–418.

¹⁵ Ляшко А.П. Указ. соч. — С. 431.